

UVOD

Od svih kontinenata osim Antarktike, Europa je danas lingvistima zacijelo najdosadniji. Na čitavom se kontinentu govore gotovo isključivo jezici koji se mogu svrstati u jednu jezičnu porodicu dok se, primjerice, indijanski jezici Sjeverne Amerike svrstavaju u nekoliko desetaka jezičnih porodica, a genetska klasifikacija aboridžinskih jezika Australije ostaje nepoznatom. Osim zagonetnoga baskijskoga, nekoliko uralskih jezika poput finskoga, estonskog i mađarskoga, i jezikā razmjerno nedavnih došljaka kao što su turski, gagauski i jezici uvezeni iz bivših kolonija europskih zemalja, svi se jezici Europe svrstavaju u indoeuropsku jezičnu porodicu.

Zašto danas gotovo čitava Europa govori indoeuropskim jezicima? Zbog čega su svi raniji jezici Europe nestali gotovo bez traga, i zašto je kontinent danas – uz malobrojne iznimke – podijeljen na germanski, romanški i slavenski dio? Kako su nastale granice među tim dijelovima? Nadalje, koliko jezika zapravo postoji u Europi? Naizgled je na to pitanje lako odgovoriti, ako brojimo samo službene jezike pojedinih država, no posve je jasno da ne bi imalo smisla u popis romanskih jezika ubrojiti samo francuski, talijanski, rumunjski, portugalski i španjolski, a ne i katalonški, okcitanski, galicijski i logudorski. Povjesničaru je pak zanimljivo upravo pitanje zašto su neki među njima postali službenim jezicima sa svojim književnim tradicijama, državnim i kulturnim institucijama koje ih podupiru, a drugi nisu.

Nadalje, koliko je jezik bio povezan s nacionalnim identitetom tijekom prošlosti Europe? Je li veza jezika, naroda i države doista izmišljena tek u devetnaestom stoljeću, kao što nas uvjeravaju neki teoretičari, ili se, na različite načine, pojavljivala i tijekom povijesti? Imamo li razloga pretpostaviti da je odnos jezika i pripadnosti nekom narodu prije mnogo stoljeća bio manje kompliciran nego danas? Ova će knjiga tim složenim pitanjima pristupiti polazeći od jednostavne pretpostavke: kada se pitamo tko smo, to uključuje i pitanje kako smo postali to što jesmo; na sličan način, kada se kao kulturni ljudi pitamo što nam znači naš jezik, nije dovoljno reći kojim jezikom govorimo, već i kako je taj jezik postao to što

jest. Na različitim razinama proučavanja jezik se pokazuje kao prozor u povijest, jer čuva elemente povijesne predaje koja nas je etnički, kulturno i civilizacijski oblikovala.

Naposljetku, pitamo se i kakvu je ulogu imao jezik u životu pojedinca u raznim razdobljima europske povijesti? Kakav je odnos imao čovjek prema svojem jeziku i prema jezicima drugih, te koliko je bila raširena višejezičnost? Pri tome ne mislimo samo na pripadnike viših, obrazovanijih klasa, koje su imale prilike ostaviti jezične tragove za sobom, u doba kad je pismen bio tek vrlo malen dio stanovništva Europe, već i na »obične ljude« koji su bili nepismeni.

Ova knjiga nastojat će odgovoriti na takva pitanja i pokazati da kontinent na kojem živimo ima izuzetno zanimljivu jezičnu povijest, koju nam zajednički mogu ocrtatati rezultati lingvistike, povijesti, genetike i arheologije. To što je njezin autor donekle stručnjak samo u jednoj od spomenutih disciplina neugodna je posljedica ograničenosti ljudskoga života, koja nam ne dopušta da naučimo sve što bismo htjeli. Pa ipak, uvjeren sam da sintetsku povijest jezika u Europi može napisati samo netko tko je po zanimanju poredbeni lingvist. Jezične su povijesti danas previše ograničene nacionalnim filologijama, naslijeđenim zbog sustava katedri na našim sveučilištima, a kut iz kojega bilo koja nacionalna filologija promatra sveeuropsku jezičnu povijest nužno mora biti jednostran i pojednostavljen.

Ova je povijest zato osmišljena i napisana na drukčiji način. Nju zanima što nas usporedba sudbinā raznih jezika u Europi, koju možemo pratiti zahvaljujući odlično sačuvanim povijesnim izvorima, uči o mogućoj sudbini jezika koji se govore danas. Ova povijest također pokušava ustanoviti što je jezik bio našim precima, kako bismo bolje razumjeli što nam jezik i jezici kojima smo okruženi znače u našim životima danas. Imamo rijetku sreću da živimo na kontinentu koji proživljava treće tisućljeće dokumentirane povijesti. Samo zahvaljujući toj okolnosti možemo se nadati da su u ovoj knjizi argumentirano dokazane neke teze do kojih nam je stalo: prvo, lingvistička raznolikost oduvijek je prisutna u Europi i ona je, kao i drugi vidovi kulturne raznolikosti, jedna od temeljnih europskih vrijednosti. Drugo, jezični nacionalizam, kao i kozmopolitizam, nisu izmišljeni jučer. Riječ je o različitim, ali podjednako starim vrijednosnim stavovima prema jeziku, koji su duboko ukorijenjeni u europskoj kulturi. Treće, u Europi su uvijek postojali »veliki« i »mali« jezici i njihov je odnos bio podjednako složen i dinamičan kao i danas. »Veliki« su jezici postajali »malima« (npr. velški, koji se razvio iz britskoga), a »mali« »velikima« (npr. romanski jezici, koji su nastali iz jezika grada Rima). Općenito, dinamični odnosi među europskim jezicima uvijek su se očitovali kroz

mrežu utjecaja na svim razinama jezične organizacije, zbog koje europski jezici i danas dijele i velik dio zajedničkog leksičkog fonda, i zajedničkih tipoloških obilježja koja ih odvajaju od drugih jezika svijeta. I premda su jezici uvijek utjecali jedni na druge, neki su nepovratno nestajali, a neki su preživljavali. Na mnogim stranicama ove knjige nastoji se pokazati kako je povijesni »uspjeh« jezika ovisio prije svega o djelotvornosti društvenih institucija zajednice koja se njime služila, i o mjeri u kojoj su te društvene institucije bile otvorene prema »strancima«. Nadalje, može se pokazati da su bilingvizam i plurilingvizam bili vrlo rašireni u većini europskih društava tijekom čitave dokumentirane povijesti, te da su višejezične države bile norma, a ne iznimka. Međutim, zamisao da se države mogu, ili čak moraju, brinuti oko zakonskoga statusa pojedinih jezika koji se u njima govore, znatno je novijeg datuma. Podjednako je nova i zamisao da skrb oko jezika uključuje samo nastojanje za efikasnom komunikacijom u sadašnjem društvu, a ne i projekt za daleku budućnost neke nacije ili jezične zajednice.

Jezik je jedna od temeljnih odrednica *homo sapiensa* kao životinjske vrste, ali i čovjeka kao svjesnog, povijesnog bića. Nema nijednog vida ljudske povijesti koji nije povezan s jezikom, barem u tom smislu da je naša spoznaja o njemu posredovana jezikom ili tekstovima napisanim na nekom jeziku. Pa ipak, knjiga poput ove ne može obuhvatiti sve ono po čemu je jezik relevantan za povijest Europe. Lingvistička povijest Europe nije ni povijest jezika Europe, ni povijest Europe, njezinih društava i naroda. Ona je povijest uloge koju su razni jezici imali u oblikovanju naroda, društvenih i kulturnih institucija u Europi, povijest koja pokazuje zašto su i kako pojedini jezici Europe nastajali, širili se i nestajali, povijest koja nam pokazuje kako je promišljanje o jeziku utjecalo na razvitak kulture, na samosvijest i opstanak pojedinih europskih naroda i europske kulture u cjelini. Stoga će u ovoj knjizi neki povijesni procesi nužno biti istaknuti kao bitni, dok će drugi morati biti zapostavljeni. Po samoj naravi stvari, za lingvističku povijest velike bitke i osvajanja, genocidi, komunikacijske tehnologije i razvitak školstva i trgovine važniji su od, primjerice, napretka metalurgije, povijesti teoloških problema i borbe za ravnopravnost spolova.

Mogao bi tko pomisliti da nema smisla pisati povijest europskih jezika ako se ti jezici određuju kao da pripadaju onim nacijama koje danas njima govore. Kako možemo govoriti o povijesti *talijanskog* ili *hrvatskog* jezika u srednjem vijeku ako talijanska i hrvatska nacija tada nisu postojale u smislu u kojem danas o njima govorimo? Čak i ako umjesto o jezicima nacija govorimo o jezicima etničkih skupina, zapadamo u opasnost da olako pretpostavimo kako su etničke skupine nešto postojano i nepro-

mjenljivo, a povijest nam pokazuje da se i one mijenjaju, stvaraju i nestaju zbog društvenih, političkih i ekonomskih razloga. Ako su etničke skupine »društveni konstrukti«, a ne nešto što »objektivno« postoji, kako proučavati njihovu povijest? Međutim, jezici su socijalni konstrukti jednako kao i etničke skupine: njih nema u svijetu prirode, oni postoje samo u svijetu svijesti. Kao i identitet etničkih skupina, i identitet jezika proizlazi iz njihova povijesnoga kontinuiteta: svaki je jezik takav kakav jest jer se takvim razvio u nizu komunikacijskih interakcija unutar zajednice koja se njime služila kroz povijest. I kao što etničke skupine mogu nastajati i nestajati u povijesnom procesu, tako to mogu i jezici, a premda su odnosi jezika i etničkih skupina koje njime govore često komplicirani i višeznačni, to ne znači da ti odnosi ne mogu biti predmetom objektivnoga povijesnog proučavanja. Istražujući povijest etničkih skupina proučavamo kako su pripadnici pojedinih društvenih skupina razmišljali o svojem identitetu, a istražujući povijest jezika proučavamo kako su govorili i pisali. I koliko god duboko zadiremo u prošlost, pronalazimo da skupine ljudi koji misle da pripadaju istoj etničkoj skupini obično dijele i isti sustav usmene i pismene komunikacije, isti jezik. A postojanje kontinuiteta u odnosu između pojedinih zajednica i jezika kojima se one služe motivirano je i kulturnim vrijednostima – svijest o povijesti vlastita jezika jedna je od vrijednosti koja zajednicu drži na okupu – ali i praktičnom koristi, jer svijest o jezičnom kontinuitetu omogućuje zajednici da komunikacijske probleme rješava crpeći iskustvo iz tekstova koji se smatraju zajedničkim jezičnim i kulturnim nasljeđem. Riječima Radoslava Katičića:¹

»Ako se jezik sastoji od izražajnih uzoraka koji nam nisu svi u svako doba jednako prisutni i čvrsto zacrtani, nego ih sporazumijevajući se jezikom opet i opet utvrđujemo i zacrtavamo, jasno je koliko značenje pri tome imaju uzori: iskustvo drugih koji su već prije uspješno svladavali slične komunikacijske situacije. Nema dakle jezične djelatnosti bez ocjenjivanja poznatih već od prije primjera jezičnog izražavanja... To se, daj ako, ne ocjenjuje od prilike do prilike i od potrebe do potrebe, nego se temelji tomu prosuđivanju polazu za cijeloga života, ne samo individualno, nego prije svega zajednički, u jezično-kulturnoj zajednici kojoj pripadamo.«

Zbog svega rečenoga, jezična povijest Europe mora obuhvatiti i povijest uzoritih tekstova koji su doprinijeli da europski jezici izgrade svoj identitet, ali i identitet zajednica, odnosno etničkih skupina koje su tim jezicima govorile. Od kompleksnosti odnosā jezičnih zajednica i etničkih sku-

¹ Katičić 1992: 281.

pina kroz povijest ova knjiga ne bježi, već te odnose pokušava objektivno sagledati, teškoćama usprkos.

Naposljetku, ovoj bi se knjizi moglo predbaciti da nema pravog fokusa, jer podjednako pokušava govoriti i o pojedinim jezicima, i o odnosu ljudi prema vlastitom i tuđim jezicima, i o promišljanju o jeziku tijekom europske povijesti. To je djelomično točno, a donekle je posljedicom naravi povijesnih podataka koji nisu podjednako dostupni i zanimljivi u svim proučavanim razdobljima. Dok tijekom europske pretpovijesti jedino smisleno pitanje koje možemo postaviti jest koji su se i kakvi jezici govorili na našem kontinentu, u doba velikih migracija u ranom srednjem vijeku najuzbudljivijim postaje pitanje koji su procesi odredili buduću jezičnu kartu Europe i što je uvjetovalo »uspjeh« pojedinih jezika, a nestanak drugih. Pitanja o utjecaju suvremenih tehnologija na jezik mogu se postaviti tek kada su te tehnologije, počevši s tiskarstvom u 15. stoljeću, postale dostupne, a o jezičnim politikama i ideologijama pojedinih država možemo više reći tek od najnovijeg doba, kada utjecaj državnoga aparata na sferu privatnosti pojedinca postaje obuhvatniji nego ikada prije. Jasno je, dakle, da se ova knjiga bavi različitim pitanjima, od kojih ne će svako biti podjednako zanimljivo svakom čitatelju. Stoga ju je najbolje čitati kao subjektivni pogled jednog lingvистa na jezičnu povijest Europe i ono što njezin autor u toj povijesti smatra lingvistički zanimljivim i relevantnim.